

el-Fârâbî'nin (ö. 350/961 [?]) *Divânü'l-edebe* adlı sözlüğü esas alınarak fiiller türlerine göre sıralanmış, eser sülâsi ve mezîd masdarlar şeklinde iki bölüme ayrılmıştır. Zevzenî'den yaklaşık elli yıl sonra Bûca'ferek lakabıyla tanınan Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali el-Beyhakî'nin kaleme aldığı *Tâcü'l-Meşâdir* (Bombay 1301) kaynak olarak gösterilmese de tamamen Zevzenî'nin kitabını andırmakta, *Kitâbü'l-Meşâdir*'in muhtevasına önemsiz bazı ilâvelerin yapıldığı görülmektedir. *Kitâbü'l-Meşâdir*, Takî Bîniş tarafından 632 (1235) ve 670 (1272) tarihli iki nüshası ile diğer beş nüshası karşılaştırılarak yayımlanmıştır (Tahran 1374). 3. *Tercemân-ı Kur'ân*. En eski Farsça Kur'an sözlüklerinden biri olup isim, fiil gibi kelime türlerine göre düzenlenmiştir. Eserin iki yazma nüshası bilinmektedir (Almanya Gotha Ktp., nr. 401; İÜ Ktp., nr. 1164).

BİBLİYOGRAFYA :

Hüseyn b. Ahmed ez-Zevzenî, *el-Meşâdir* (nşr. Takî Bîniş), Tahran 1374, neşredenin girişi, s. 10-60; Abdülgâfir el-Fârisî, *Târîhu Nîsâbûr: el-Müntehab mine's-Siyâk* (nşr. M. Kâzım el-Mahmûdî), Kum 1403/1362 hş., s. 307; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, I, 320-321; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, I, 531; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1703; Browne, *LHP*, II, 353-354; Serkîs, *Mu'cem*, I, 981-982; Brockelmann, *GAL*, I, 342-343; *Suppl.*, I, 505; Tebrîzî, *Reyhânetü'l-edebe*, II, 394; J. A. Haywood, *Arabic Lexicography*, Leiden 1960, s. 104; Nefîsî, *Târîh-i Nazm u Neşr*, I, 63; C. Zeydân, *Âdâb*, III, 45; Abdurrahman Bedevî, *Mevsû'atü'l-müsteşrikin*, Beyrut 1984, s. 291; Ali Nakî Münzevî, "Ferhenghâ-yı 'Arabî be-Fârsî" (Dihhudâ, *Luğatnâme* [Muîn] içinde), Mukaddime, s. 203-205, 212-213; G. J. H. van Gelder, "al-Zawzanî", *Encyclopedia of Arabic Literature* (ed. I. S. Meisami – P. Starkey), London 1998, II, 822.

AHMET ÖZEL

ZEYD b. ALİ

(زيد بن علي)

Ebü'l-Hüseyn Zeyd b. Ali Zeynelâbidin b. el-Hüseyn b. Ali b. Ebî Tâlib el-Alevî el-Hâşimî el-Kureşî (ö. 122/740)

**Hz. Hüseyn'in torunu,
Zeydiyye mezhebinin imamı.**

75 (694) ile 80 (699) yılları arasında Medine'de doğdu. Kaynaklarda öne çıkan 122'de (740) kırk iki yaşında vefat ettiğine dair bilgi esas alındığında 80 (699) yılında doğduğu söylenebilir. Zeyd'in babası, Şia'nın dördüncü imamı ve Hz. Hüseyn'in Kerbelâ Vak'ası'ndan sağ kurtulan tek oğlu Ali Zeynelâbidin, annesi Muhtâr es-Sekaffî'nin babasına hediye ettiği, kaynaklarda güzel ahlâkına dair övücü ifade-

lerin bulunduğu Ceydâ (Haydâ) adlı Sindli bir câriyedir. Ali Zeynelâbidin ve büyük oğlu Muhammed el-Bâkir yakınlarının katledilmesinin verdiği acı tecrübeden sonra siyasetten uzak durdular; hac vesilesiyle yaptıkları Mekke seyahati dışında Medine'den hiç ayrılmadılar ve ilimle meşgul oldular. Zeyd babasıyla kaldı ve onun ahlâkı üzere yetişti. Öğrenim çağına gelince ondan fıkıh ve hadis okudu, Kur'an-ı Kerim'i ezberledi. Babasının vefatından (94/712) sonra İsnâaşeriyye'nin beşinci ve İsmâiliyye'nin dördüncü imam kabul ettiği ağabeyi Muhammed el-Bâkir'dan kendisiyle aynı yaşlarda olan oğlu Ca'fer es-Sâdik'la birlikte ders aldı. Ayrıca Ebân b. Osman b. Affân, Urve b. Zübeyr ve Ubeydullah b. Ebû Râfi' gibi muhaddislerden hadis rivayet etti. Medine'de kaldığı sırada birçok âlimden ders okudu. Sahâbe neslinin hayatta kalanlarından bazılarıyla görüşme fırsatı buldu. En son vefat eden sahâbî kabul edilen Ebû't-Tufeyl (ö. 100/718-19) bunlar arasındadır.

Zeyd b. Ali Mekke, Basra, Dimaşk ve Kûfe'ye seyahat yaptı. Buralarda birçok âlimle görüştü ve onlarla müzakerelerde bulundu. Muhammed b. Üsâme b. Zeyd ders aldığı şahsiyetlerden biridir. Basra'ya seyahati sırasında Mu'tezile'nin imamı Vâsıl b. Atâ ile tanıştı ve onun düşüncelerini bizzat kendisinden öğrendi. Kaynaklarda Vâsıl'ın birtakım düşüncelerini benimsemekle birlikte bazı görüşlerine muhalefet ettiği belirtilir. Hz. Ali'nin Cemel ve Siffin savaşlarında hatalı olabileceği düşüncesine karşı duruşu bunlar arasında sayılmaktadır. Yeğeni Ca'fer es-Sâdik, Şu'be b. Haccâc, Fudayl b. Merzûk, Abdurrahman b. Ebû'z-Zinâd, Abdurrahman b. Hâris b. Ayyâş, İbn Şihâb ez-Zührî, Saïd b. Mansûr el-Meşriki, Ebû Hâlid Amr b. Hâlid el-Vârsî, Muhammed b. Sâlim, Ebû Seleme Râşid b. Sa'd el-Küfî, Ebû'z-Zinâd Mevc b. Ali, Müslim es-Sayrafi gibi muhaddisler kendisinden hadis rivayet etti (İbn Asâkir, XIX, 451). Yapmış olduğu üç evlilikten bir kızı, Yahyâ, İsâ, Hüseyn, Muhammed adlı dört oğlu dünyaya geldi. Babası ve ağabeyinin aksine Medine'de kalmak yerine çeşitli şehirlere gidip halk ile temas kurarak hareketli bir hayat yaşadı. Döneminin halifesi Hişâm b. Abdülmelik'e baş kaldırmaya sonuca çıkan çatışmanın ardından başına isabet eden bir okla ağır şekilde yaralandı ve 2 Safer 122 (7 Ocak 740) tarihinde öldü.

Siffin Savaşı'nın olumsuz hâtralarıyla dedesi Hz. Hüseyn'in Kerbelâ'da şehid edilmesi, bunun yanı sıra Emevî idaresi-

nin Ali evlâdına karşı takındığı incitici, onur kırıcı tavır ve haksız uygulamalar (İbnü'l-Esir, V, 232-233), halk arasında Emevî idaresine karşı meydana gelen hoşnutsuzluk, zalim yöneticilere baş kaldırımının temelini oluşturan, siyasal bir içerik de yüklediği, iyiliği hâkim kılma ve kötülüğü engelleme (emir bi'l-ma'rûf nehiy anil-münker) ilkesini uygulamadaki kararlılığı, etkili hitabeti sayesinde halk ile kurduğu diyalog, özellikle Kûfeliler'den gelen cesaret verici talepler onun baş kaldırımında etkili olmuştur. Biat metnindeki hususlar yanında hilâfet için ortaya çıkışının ardından yapılan hızlı organizasyonla birçok şehirde elde edilen olumlu sonuçlar onun başlangıçtan itibaren hilâfete geçme arzusunu taşıdığı fikrini güçlendirmektedir. Zira hilâfetin Ali oğullarının hakkı olduğuna inanıyordu ve kendisini de hilâfete lâıyk görüyordu (İbnü't-Tıktakâ, s. 132). Ayrıca büyük dedesi Hz. Ali'ye ait vakıf arazilerinin idaresiyle ilgili uzun süreden beri Hz. Hasan'ın çocuklarıyla devam eden ihtilâfın çözümünü konusunda, Medine'de 106-114 (724-732) yıllarında valilik yapan İbrâhim b. Hişâm'ın huzurunda yaptıkları tartışmada Abdullah b. Hasan b. Hasan'ın onun Sindli bir câriyeden doğduğu halde hilâfet makamında gözü bulunduğunu dile getirmesi de gençliğinden itibaren böyle bir niyetinin olduğuna işaret etmektedir. Bu arzusu Hişâm b. Abdülmelik döneminde eyleme dönüşmüştür.

Emevî-Hâşimî çekişmesinin hâkim olduğu siyasal ortam içinde Zeyd b. Ali'nin kişisel becerisi Emevî idaresinin ona karşı daha duyarlı davranmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim 105-120 (724-738) yıllarında Irak valiliği yapan Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin devlet malını zimmetine geçirdiği, haksız servet edindiği iddiaları ve halkı rahatsız eden bazı uygulamalarının yol açtığı tepkiler sonrası görevinden alınmasıyla yerine tayin edilen Yûsuf b. Ömer es-Sekaffî'nin halifeye yazdığı şikâyet mektubunda Zeyd'in de adının geçmesi üzerine Hişâm b. Abdülmelik'in daveti üzerine gittiği sarayda yapılan görüşmede hitabeti ve duruşuyla onun dikkatini çekmesinin ardından halifenin yeni valiye yazdığı mektupta Zeyd b. Ali'nin halkı etrafında toplayabilecek bir güce sahip bulunduğunu, ona karşı dikkatli davranmasını bildirmesi bu duyarlılığa işaret etmektedir. Yeni vali söz konusu mektupta Zeyd'in, Medine'den Hâşimîoğulları eşrafından bir heyetle geldiklerinde Hâlid el-Kasrî'nin kendilerine hediyeler verdiğini, ayrıca Medine'de Zeyd'den 10.000 dinar karşılığında

ZEYD b. ALİ

bir arsa satın alıp tekrar ona iade ettiğini söylüyordu. Zeyd, hediye aldıklarını doğrulayıp diğer iddianın asılsız olduğuna halifeyi inandırması üzerine Medine'ye hareket etti. Bir başka rivayete göre halife onları Irak Valisi Yûsuf b. Ömer'e gönderdi. Valinin kendilerini Hâlid ile yüzleştirmesi sonucu iddianın asılsızlığı ortaya çıkınca Medine'ye dönmek üzere yola çıktı. Kâdisiye'ye geldiği sırada Kûfeliler'in kendisine biat edecekleri yönündeki ısrarlı talepleri üzerine geri döndü.

Kaynaklarda yer alan diğer bir rivayete göre ise Hz. Ali'den kalan vakıf arazilerinin idaresi hususunda Abdullah b. Hasan ile Medine Valisi Hâlid b. Abdülmelik b. Hâris'in huzurunda yaptıkları tartışma ve ardından gelişen olaylar gerilimi arttırdı ve baş kaldırmayı tetikledi. Nakledildiğine göre valinin bu konudaki tartışmalarla, Ali oğullarını birbiri aleyhine kışkırtarak halkın gözünden düşürme çabası içinde bulunduğunu anlayan Zeyd meseleyi Halife Hişâm b. Abdülmelik'e arz etmek istediye de Hişâm bu talebi geri çevirdi. Ancak Zeyd'in ısrarıyla gerçekleşen görüşmede Hişâm onu ciddiye almadığı gibi, "Halife olmak istediğin söyleniyor, eğer böyle bir niyetin varsa sen bir câriyenin oğlusun, bu görev sana göre değildir" diyerek onu küçümseledi. Buna öfkelenen Zeyd, "Hiç kimse Allah'ın gönderdiği bir peygamberden Allah'a daha yakın ve O'nun katında daha yüksek bir dereceye ulaşamaz. İshak soylu, hür bir kadından doğduğu halde Allah bir câriyeden doğan kardeşi İsmâil'i peygamber seçti; insanların en hayırlısı olan Hz. Muhammed'i de onun neslinden çıkardı. Hiç kimse bu şerefe nâil olamaz. Annesi kim olursa olsun dedesi Resûlullah, babası Ali b. Ebû Tâlib olan birisinden bu makama daha lâyık kim olabilir!" dedi (İbnü'l-Esîr, V, 232). Bu sözlerden hoşlanmayan Hişâm kızgın bir vaziyette onun huzurundan çıkmasını istedi. Zeyd de, "Çıkıyorum, ama artık hiç hoşuna gitmeyecek bir tavır içinde olacağım" deyip ayrıldı. Bu olay onun eyleme geçmesinde önemli bir etken olmuştur.

Zeyd b. Ali, bu görüşmeden kısa bir süre sonra Kûfeliler'in daveti üzerine bu şehre gittiye de Kûfe Valisi Yûsuf b. Ömer es-Sekaffî'nin ısrarıyla Medine'ye dönmek için hareket etti. Yolunun üstündeki Kâdisiye'ye ulaştığı sırada Kûfeliler tekrar kendisini ısrarla geri çağırıyorlardı. Onların, "Kûfe, Basra ve Horasan'da sana destek veren 100.000 silâhlı insan varken nereye bırakıp gidiyorsun! Ümeyyoğulları'na karşı bizim birkaç kabilemiz bile yeter" şeklin-

deki sözleri üzerine Zeyd, "Babama ve dedeme yaptığınız gibi beni de terketmenizden korkuyorum" deyince Kûfeliler kendisini asla yalnız bırakmayacaklarına dair yemin ettiler (Nüveyrî, XXIV, 398). Bu durum karşısında büyük dedesi Hz. Ali'ye ve dedesi Hüseyin'e yaptıkları kendisine hatırlatılarak onlara güvenilemeyeceği yönünde yakın çevresinden gelen bütün uyarılara rağmen bu çağrıya kayıtsız kalamayacağını söyleyip daveti kabul etti. Kûfe'de yaklaşık on ay kaldı ve faaliyetlerini gizlice yürüttü. Kûfe ileri gelenlerinin de içinde bulunduğu taraftarları kendisine biat ediyordu. Seleme b. Küheyl, Nasr b. Huzeyme el-Absî, Muâviye b. İshak b. Zeyd b. Hârise el-Ensârî bunlar arasındadır. Faaliyetleri sırasında ikametgâhını sürekli değiştirdiği için yeri tesbit edilemiyordu. Bu süre zarfında bir veya iki aylığına Basra'ya geçti. Biat almak üzere çevredeki şehirlere taraftarlarından görevliler tayin etti. Hazırlıklarını tamamladıktan sonra halktan her konuda Kur'an ve Sünnet'in esas alınması, adaletli olmayan iktidar sahiplerine karşı cihad edilmesi, zayıfların korunması, haksızlığa uğrayanların haklarının verilmesi, zulmün kaldırılması, Peygamber ailesinin kendisine haksızlık eden herkese karşı korunması, Ehl-i beyt'e yardım edilmesi, devlet gelirlerinin hak sahipleri arasında âdil biçimde dağıtılması, ganimetlerin hak sahiplerine bölüştürülmesi, zalimlerin hatalarının düzeltilmesi, yıllardır askerî seferlerde bulunanların geri getirilmesi üzerine biat aldı. Burada kendisine 15.000 Kûfeli'nin biat ettiği, Medâin, Basra, Vâsıt, Musul, Horasan, Rey, Cürçân ve Arap yarımadasından biat edenlerle birlikte bu sayının 40.000'e ulaştığı nakledilmektedir. İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin de kendisine malî destek sağladığı kaynaklarda belirtilmektedir (Ca'fer es-Sühbânî, VII, 111). Zeyd b. Ali, kendisine biat edenlere 1 Safer 122 (6 Ocak 740) tarihinde eyleme geçmek için hazırlanmaları tâlimatını verdi. Bu arada biat edenlerden işin ciddiyetini anlayan bir grubun (Nüveyrî, XXIV, 401) Hz. Ebû Bekir ile Ömer hakkındaki düşüncesini sorması üzerine atalarından onlar hakkında hayırdan başka bir şey duymadığını, kendisinin de aynı kanaatte olduğunu söyleyince bunlar cevaptan hoşlanmayıp biatlarını bozdular ve oradan ayrıldılar. Zeyd onlar için "rafaztümünî" (beni terkedip gittiniz) ifadesini kullandığından bu gruba Râfiziler, Zeyd'in yanında kalanlara da Zeydîler denildi (İbn Asâkir, XIX, 468).

Irak Valisi Yûsuf b. Ömer es-Sekaffî uzun süre Zeyd b. Ali'nin faaliyetleri ve planı

hakkında bir bilgiye ulaşamadı. Kûfeliler'den Süleyman b. Sürâka el-Bârîki'nin verdiği bilgilerle Zeyd'in izini sürerek planlarını ve baş kaldırı tarihini öğrendi. Kûfe Valisi Hakem b. Salt'a yazdığı mektupta Kûfe halkını en büyük mescide toplayıp kuşatma altına almasını, böylece Zeyd ile bağlantısını kesmesini istedi. Kûfe valisi bu planı uyguladı, önemli yolları tuttu. Sözde taraftarlarıyla aralarında çıkan fikir ayrılığı yüzünden beklemediği bir ihanetle karşılaşan Zeyd buna rağmen hedefinden sapmadı. Ancak planladığından bir veya birkaç gün önce harekete geçmek zorunda kaldı. Fakat Zeyd'in etrafında kendisine biat eden 15.000 Kûfeli'den sadece 218 kişi kalmıştı (Taberî, V, 500; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, s. 134). Buna hayret eden Zeyd, "Bu insanlar nerede?" diye sorduğunda kendisine mescidde muhasara altında tutuldukları cevabı verince bunun mazeret olamayacağını söyledi. Çıkan şiddetli çatışmada ilk anda Zeyd b. Ali başarılı sonuç alarak Kûfeliler'in muhasara edildiği mescide doğru ilerledi ve mescidin kapılarından birine vardı. Yeni katılanlarla birlikte 500 kişiye ulaşan taraftarları, sayısı 12.000'e ulaşan askerî güçlere karşı koyamadı ve bu arada kendisi öldürüldü. Cesedi Ninevâ'da gizlice defnedilmesine rağmen yeri tesbit edildi, başı kesilerek Dimaşk'a götürüldü ve Dimaşk kapısına asıldı. Ardından Medine'ye yollandı. Bir gün bir gece de Hz. Peygamber'in kabri yanında asılı kaldı. Daha sonra teşhir edilmek üzere Mısır'a gönderildi. Bir grup Mısırlı onu teşhir yerinden kaçırarak defnetti. Zeyd'in ölümüyle birlikte Horasan'a kaçan oğlu Yahyâ, II. Velîd döneminde Cûzcân'da katledildi (125/743). Zeyd b. Ali'nin katlinden sonra onun için yazılan mersiyelerden bir kısmı hayatına yer veren eserlerde mevcuttur (Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, s. 143-144; Humeyd b. Ahmed el-Muhallî, I, 264-267). Zeyd'in baş kaldırması ve ardından katli Emevî idaresine karşı öfkeyi arttırmış, Tâlibî / Hâşimî aile taraftarlarını daha da güçlendirmiş ve Emevî Devleti'nin yıkılıp Abbâsî Devleti'nin kuruluş sürecini biraz daha hızlandırmıştır. Onun ölümünden sonra taraftarları çeşitli fırkalara bölünmüştür. Cârüdiyye, Süleymâniyye (Cerîriyye) ve Bütriyîye (Sâlihiyye) bunların önemlilerindedir.

Medineli tâbiinin üçüncü tabakasında yer alan, etkili hitabeti dolayısıyla Hâşimoğulları'nın hatiplerinden sayılan Zeyd b. Ali tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, kıraat gibi ilimlerde önemli bir âlimdir. Kur'an-ı Kerîm'i çok okumasından dolayı "Kur'an dostu",

çok namaz kılmasından dolayı “mescidin sütünü” olarak tanınmaktadır. Kaynaklarda onun zâhid ve müttaki kişiliğine vurgu yapılır. Mühründe, “Sabırlı ol, ecre nâil ol; kulluk duyarlılığına sahip ol, kurtuluşa nâil ol” ifadesinin yazılı olduğu belirtilmektedir (Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, s. 129). Ebû Hanîfe'nin onun hakkında, “Yaşadığı dönemde ondan daha güçlü bir fakih, cevap bakımından daha süratli, sözü daha açık birini görmedim” dediği nakledilir. Zeyd b. Ali, gerek siyasal-ekonomik düşünceleri gerekse fikhî görüşleri açısından Sünnî çizgiye yakın bir âlimdir. Özellikle Şîa'nın hassas olduğu, Şîf-Sünnî ayrışmasının ana noktalarını teşkil eden hususlarda İmâmiyye ve İsmâiliyye Şîası'na muhaliftir. Meselâ kendisi, imâmet konusunda Hz. Peygamber'in isim belirterek yerine bir imam tayin etmediği görüşündedir. Ona göre imam özellikleriyle tanınabilir. Bu özellikler Ali-Fâtıma soyundan gelmek, ilim, fazilet ve takvâ sahibi olmak, cesur ve cömert olmak, imâmetini ilân ederek ortaya çıkmaktır. İmâmet, Şîa'nın iddia ettiği gibi sadece Hüseyin'in değil aynı zamanda Hasan'ın soyundan gelenlerin de hakkıdır. Belirtilen nitelikleri taşıması ve Resûl-i Ekrem'den sonra insanların en faziletli olması itibarıyla Hz. Ali halifelğe hak kazanmıştır. Ancak fazilet bakımından daha üstün varken ondan daha aşağı seviyede bulunan kişinin halife olması câzdir. Buna göre Resûl-i Ekrem'den sonra Hz. Ali varken bu göreve gelen Ebû Bekir ile Ömer'in hilâfetleri yine sahihtir. İmâmiyye Şîası ise bunu kabul etmez. Hatta Zeyd'in, maslahat bakımından Ebû Bekir'in hilâfetinin Ali'ye göre daha isabetli olduğu görüşünü savunduğu ileri sürülür. Çünkü Peygamber'in sağlığında cereyan eden savaşların ardından yeni müslümanlar arasında Hz. Ali'nin savaşçı kimliğiyle intikam duygularını harekete geçirecek, kinleri sönmemiş, öfkeleri dinmemiş kişiler bulunabilir ve bunlar Ebû Bekir'in liderliği altında toplandıkları gibi onun etrafında yer almaya bilirlerdi. Bundan dolayı fitneyi önleme ve insanların gönlünü kazanma bakımından mülâyim kişiliğiyle tanınan, insanlar tarafından sevilen, yaşı kemale ermiş bulunan, İslâm'a girişte öncelik sırasına sahip, Resûlullah'a yakın olan Ebû Bekir'in hilâfete gelmesi maslahata daha uygun olmuştur (Şehristânî, I, 155; krş. Sâlih Ahmed el-Hatîb, s. 219-230). İmâmet şartlarını taşıyan ve bu görevi talep eden kişinin insanları kendisine tâbi olmaya çağırmasını imâmetin şartlarından sayan Zeyd b. Ali imamların mâsum olduğu ve Allah'tan peygamber-

berlerine, onlardan da haleflerine intikal eden “özel bilgi ve ilâhî nur” anlamına gelen “ledünnî bilgi”ye sahip buldukları fikrini reddeder. Ona göre ilim sonradan kazanılan bir özelliktir, insan bu yolda ilerleyerek icihad derecesini elde eder ve imâmete lâik hale gelir. Ayrıca Zeyd gâib imam ve takyye inancını da kabul etmez. Bütün bu yönleriyle İsnâaşeriyye Şîası'ndan ayrılır. Yine Şîa'nın benimsediği, “Allah'ın belli bir şekilde vuku bulacağını haber verdiği bir olayın daha sonra başka bir şekilde gerçekleşmesi” anlamına gelen “bedâ” fikrini de kabul etmez. Tevhid görüşüyle ilgili olarak Allah'ın sıfatlarını zâtıyla aynı gören Mu'tezile'nin imamı Vâsıl b. Atâ ile paralel düşündüğü iddia edilmekle birlikte (M. Ebû Zehre, s. 215) onun fikrinin, sıfatları Allah'ın zâtıyla aynı kılmayan Sünnî düşünceye daha uygun düştüğünü savunan dolayısıyla bu iddiaya ihtiyatla yaklaşanlar da vardır (Doğan, *İslâm'ın Âlim Modeli Olarak İmam Zeyd b. Ali*, s. 157-170). Büyük günah işleyenlerin ebediyen cehennemde kalmayacağı, Allah'ın onları günahı ölçüsünde cezalandırdıktan sonra azaptan kurtulacakları görüşüyle Mu'tezile, Havâric ve Mürcie'den ayrılır. Kazâ ve kadere iman konusunda da orta bir yol izler, insanın itaat ve isyanında hür olduğunu, mâsiyetin Allah'ın zorlaması sonucu değil insanın tercihi neticesinde meydana geldiğini söyler. İhtiyar (seçebilme yetkisi) olmadan teklif olmayacağı fikrinden hareketle Cebriyye görüşünün teklifi düşürme sonucu doğuracağını, Kaderiyye'nin savunduğu düşüncenin de Allah'ın ezeli ilmiyle ezeli takdirini yok saymak anlamına geleceğini belirtir.

Zeyd b. Ali'nin hüküm istinbatında takip ettiği yöntem ve fikhî görüşleri Sünnî mezheplerin düşüncelerine oldukça yakındır. Ezanda “hayye ale'l-felâh”tan sonra “hayye alâ hayri'l-amel” ifadesinin varlığı, abdestte ayakların da yıkanması gerektiği, mestler üzerine meshetmenin câiz olmadığı, sabah ve vitir namazlarında rükûdan önce kunut gerektiği, bir erkek, içinde bir başka erkeğin bulunmadığı cemaate imam olamayacağı, imamın namazı bozulduğunda cemaatin de namazının bozulacağı, müt'a nikâhının câiz olmadığı, müslüman bir kadınla evlenenin onun üzerine yahudi veya hıristiyan bir kadınla evlenemeyeceği (*el-Mecmû'*, tür.yer.) onun görüşleri arasında yer alır. Ca'feriler'de baskın görüş ilke olarak Ehl-i kitabın kesitiği hayvanın helâl olmayacağı yönünde iken Zeyd, Allah'ın adını anmaları şartıyla bunu helâl sayar. İmâmiyye Şîası müslü-

man erkeklerin Ehl-i kitap kadınlarıyla evlenmesini câiz görmezken Zeyd b. Ali bunu mubah sayar. Ca'ferî fikhında bir mecliste üç boşama bir sayılırken Zeyd b. Ali dört Sünnî mezhebe paralel olarak bunu üç boşama sayar (*a.g.e.*, s. 221).

Eserleri. 1. *el-Mecmû'*^{ca}. Fıkıh alanında tedvin edilen ilk çalışma ve mezhebin en muteber kaynağıdır. Zeyd b. Ali'den gelen rivayetleri ihtiva ettiğinden *el-Müsned* diye de anılır. Çeşitli baskıları yapılan esere (*Corpus Iuris di Zaid b. 'Ali*, İtalyanca notlarla birlikte nşr. Eugenio Griffini, Milano 1919; Kahire 1340; Beyrut 1386/1966; *Müsnedü'l-İmâm Zeyd*, Beyrut 1966; nşr. Abdülazîz el-Bağdâdî, Beyrut 1401/1981; *el-Mecmû'u'l-hadîsi ve'l-fikhî*, nşr. Abdullah b. Hammûd el-İzzî, San'a 1422/2002) çeşitli şerhler yazılmıştır. **2. *Teşîru ğaribi'l-Kur'âni'l-mecid***. Bu konudaki eserlerin ilk örneklerinden biridir. Kitabın Zeyd b. Ali'ye nisbeti hususunda bazı tartışmalar varsa da ona aidiyetiyle ilgili görüşler daha baskındır (nşr. Muhammed Yûsüfuddin, Haydarâbâd 1422/2001; nşr. Hasan Muhammed Takî el-Hakîm, Beyrut 1992). **3. *Mensekü(Menâsikü)'l-hac ve ahkâmüh (âdâbüh) (Minhâcü'l-hâc***, nşr. Hibetüddin eş-Şehristânî, Bağdat 1330; nşr. Muhammed Sâlih İbrâhîm el-Hüseynî, Bağdat 1342). **4. *Kitâbü's-Safve***. Hz. Peygamber'in soyu ve hilâfetin bu soydan gelenlerin hakkı olduğuna dair bir risâledir (nşr. Nâcî Hasan, Bağdat 1967; Necf 1969; nşr. Hasan Muhammed Takî el-Hakîm, Beyrut 1412/1992). **5. *el-Vasıyye ve'l-imâme: İsbâtü vâsiyyeti Emîri'l-mü'minin ve imâmetühü ve imâmetü'l-Hasan ve'l-Hüseyn ve zürriyyetühümâ*** (nşr. Hasan Muhammed Takî el-Hakîm, Beyrut 1412/1991).

Zeyd b. Ali'ye nisbet edilen çok sayıda risâle günümüze ulaşmış (Brockelmann, *GAL*, I, 313-314; *Suppl.*, I, 197; Sezgin, I/3, s. 315-326; Abdüsselâm b. Abbâs el-Vecîh, s. 440-442), bunların bir kısmı müstakil olarak veya *Mecmû'u kütüb ve resâ'ili'l-İmâm Zeyd b. 'Ali* adıyla neşredilmiştir (nşr. Muhammed Yahyâ Sâlim Azzân, San'a 1412/1992, 1422/2001; nşr. İbrâhîm Yahyâ ed-Dersî el-Hamzî, Sa'de 1422/2001). Bu mecmuada yer alan bazı risâleler şunlardır: *el-İhticâc fi'l-killeti ve'l-keşra (Medhu'l-killeti ve zemmü'l-keşra)*, *el-İmân ve'l-men' min tesmiyeti'l-fâsıki müslimen*, *Teşbîtü'l-vâsiyye (el-Vasıyye ve'l-imâme: İsbâtü vâsiyyeti Emîri'l-mü'minin ve imâmetühü ve imâmetü'l-Hasan ve'l-Hüseyn ve zürriyyetühümâ)*, *Cevâb 'ale'l-Vâsıl b. 'Atâ' fi'l-imâme (Risâle*

ZEYD b. ALİ

fi'l-imâme ilâ Vâsil b. 'Atâ'), *Huḫūkullâ-hi 'ale'l-halk, er-Red 'ale'l-Mücbire, er-Red 'ale'l-Mürçî'e* (Risâle fi'l-cedel ma'a'l-Mürçî'e), *er-Risâletü'l-Medeniyye* (Medineliler'e bazı meselelere dair verdiği cevapları içeren bir risâledir), *er-Risâletü's-Şâfiye, Kitâbü's-Şafve, Münâzaratü eh-li's-Şâm.*

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 325-326; Belâzürî, *En-sâb* (Zekkâr), III, 427-451; Taberî, *Târîh*, Kahire 1358/1939, V, 495-506; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *Maḳâtîlü't-Tâlibiyyin* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Beyrut 1408/1987, s. 124-144; Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar* (trc. Ethem Ruhi Fiğlalı), Ankara 1991, s. 26-30; Şehristânî, *el-Milel* (Vekîl), I, 154-157; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk* (Amrî), XIX, 450-480; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam* (Atâ), VII, 207-212; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 229-236; Humeyd b. Ahmed el-Muhallî, *el-Hadâ'ıku'l-verdiyye fi menâkıbî e'immeti'z-Zeydiyye* (nşr. Murtazâ el-Hasenî), San'a 1423/2002, I, 241-267; İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî*, s. 132-133; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIV, 398, 401-408; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, V, 389-391; Sa-fedî, *el-Vâfi*, XV, 33-36; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 329-331; Brockelmann, *GAL*, I, 313-314; *Suppl.*, I, 197; Nâcî Hasan, *Şevretü Zeyd b. 'Alî*, Necef 1966; Yusuf Ziya Kavakcı, *Suriye-Roma Kodu ve İslam Hukuku* (Macmû' al-Fıkh Sistematiğile), Ankara 1975; M. Ebû Zehre, *el-İmâm Zeyd*, Kahire, ts. (Dârü'l-fikri'l-Arabî); Ali Sâmî en-Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm*, Kahire 1400/1980, II, 121-137; Sezgin, *GAS* (Ar.), I/3, s. 315-326; Sâlih Ahmed el-Hatib, *el-İmâm Zeyd b. 'Alî el-müfterâ 'aleyh*, Beyrut 1404/1984; A'yânü's-Şî'a, VII, 107-125; Ahmet Ağırakça, *Emevîler Döneminde Kıyâmlar*, İstanbul 1992, s. 363-388; Ca'fer es-Sübhânî, *Buḫûş fi'l-milel ve'n-nihal*, Kum 1415, VII, 7-528; Abdüsselâm b. Abbas el-Vecîh, *A'lâmü'l-mü'ellifine'z-Zeydiyye*, Amman 1420/1999, s. 439-444; İsmail Hakî Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülme-lîk*, Ankara 2001, s. 67-90; M. İbrâhîm el-Feyyûmî, *Târîhu'l-fırakü'l-İslâmiyye: eş-Şî'atü'l-'Ara-biyye ve'z-Zeydiyye*, Kahire 1423/2002, II, 273 vd.; Yusuf Gökâlp, *Zeydîlik ve Yemen'de Yayılı-şı* (doktora tezi, 2006), AÜ Sosyal Bilimler Enstî-tüsü, s. 32-51; Eren Gündüz, *Zeyd bin Ali: Hayatı, Eserleri ve İslâm Hukuk Düşüncesindeki Yeri*, İstanbul 2008; Fatih Yücel, *Zeydî Usulcülerin Kaynak Anlayışı* (doktora tezi, 2008), AÜ Sosyal Bilimler Enstî-tüsü, tür.yer.; İsa Doğan, *İslâm'ın Âlim Modeli Olarak İmam Zeyd b. Ali: Hayatı, Mücadelesi, Bilge Kişiliği, Görüşleri ve Çağımızdaki Önemi*, Ankara 2009; a.mlf., "Zeyd b. Ali ve Kelâmî Görüşleri", *Ondokuz Ma-yus Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 7, Samsun 1993, s. 137-153; Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, İstanbul 2010, tür.yer.; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze Şiilik ve Kolları*, İstanbul 2011, s. 83-133; R. Strothmann, "Das Problem der Literarischen Persönlichkeit Zaid b. 'Alî", *Isl.*, XIII (1923), s. 1-52; Za'im el-Hay-rullah, "ez-Zeydiyye ve 'alâkatühüm bi-Zeyd b. 'Alî: Mukârebe evveliyeye", *et-Teuḫid*, XV/87, Kum 1997, s. 74-81; Saffet Köse, "Fıkıh Litera-türünün Tartışmalı İki Eseri: el-Mecmû'u'l-kebir ve el-Mehâric fi'l-hiyel", *İslâm Hukuku Araştır-maları Dergisi*, sy. 3, Konya 2004, s. 289-301; a.mlf., "Zayd b. 'Alî His Life, Works and Place in Islamic Legal Thought, by Eren Gunduz, Is-

tanbul Düşünce Yayınları, 2008, XVI+374 pp.", *İlahiyat Studies: A Journal on Islamic and Religious Studies*, I/1, Bursa 2010, s. 126-129; Ca'fer Hüseyin Sebzevârî, "Difâ' ez Zeyd b. 'Alî b. el-Hüseyin 'aleyhimü's-selâm", *Mirâş-ı Şehâb*, X/1-2, Şiraz 1383, s. 209-215; W. Madelung, "Zayd b. 'Alî b. al-Husayn", *EP* (İng.), XI, 473-474; Menî Ebû Zeyd, "Zeyd b. 'Alî", *Mevsû'atü a'lâmi'l-fikri'l-İslâmî*, Kahire 1425/2004, s. 433-436.

SAFFET KÖSE

ZEYD b. AMR

(زيد بن عمرو)

Zeyd b. Amr b. Nüfeyl el-Adevî el-Kureşî (ö. m. 606)

**Bi'setten önce yaşamış
Mekkeli Hanifler'den biri.**

Zeyd'in babası Amr b. Nüfeyl, babasının ölümü üzerine Câhiliye âdetine uyararak onun karısı Haydâ' bint Hâlid'le (bazı kaynaklarda Hanne bint Câbir) evlenmiş, Zeyd bu evlilikten dünyaya gelmiştir. Haydâ'nın Nüfeyl ile evliliğinden olan Hz. Ömer'in babası Hattâb, Zeyd'in hem amcası hem anne bir kardeşidir. Zeyd de aşere-i mübeşşereden Sa'id'in ve Hz. Ömer'in hanımı Âtike'nin babasıdır. Câhiliye döneminde Kureyşliler, Büvâne isimli putun yanında yılda bir defa toplanır, ona kurban kesip hediyeler sunar, etrafında döner ve o günü bayram sayarlardı. Bu günlerden birinde dört kişi gizlice bir araya gelerek bu uygulamanın yanlışlığı hususunda görüş birliğine vardı ve yeni bir din arayışı maksadıyla bazı memleketleri dolaşmaya karar verdi. Bunlardan Varaka b. Nevfel ile Osman b. Huveyris Hıristiyanlığı kabul ederken Resûl-i Ekrem devrine kadar arayışını sürdüren Ubeydullah b. Caḫş müslüman olduktan sonra Habeşistan'a hicret etti, orada Hıristiyanlığa geçti ve hıristiyan olarak öldü. Zeyd b. Amr ise araştırmaları neticesinde Yahudiliği de Hıristiyanlığı da benimsemedi ve kendi ifadesiyle "İbrâhim'in rabbine" ibadet ederek yaşadı. Bu bakımdan Zeyd risâletten önce Mekke'de Hanifliğin en önemli temsilcilerinden sayılır.

Zeyd b. Amr, bu süreçte farklı din mensuplarıyla görüşmek için Mekke'den ayrılmak istediğinde akrabalarının muhalefetine karşılaştı. Karısı Safiyye bint Hattâmî onun niyetini Hattâb'a bildirdi, o da kendisine mani oldu. Kabilesi tarafından dışlanan Zeyd bir dönem Hira dağında yaşamaya mecbur kaldı. Onun Mekkeli gençleri yanına çekmesinden endişelenen Hattâb bazı kişileri başına musallat ederek Mekke'ye girmesini engellediğinden Zeyd

şehre gizlice girmeye çalışırdı. Mekke'ye girebildiği zamanlarda insanları uyarır, Kâbe'nin yanında onlarla konuşur, İbrâhim'in dinine uyanlardan kendisi dışında kimse-nin kalmadığını söyler ve şöyle dua ederdi: "Allahım! Şahit ol ki ben İbrâhim'in dinindenim" (Buhârî, "Menâkıbü'l-enşâr", 24); "Ey Allahım, ey İbrâhim'in ilâhı, dinim İbrâhim'in dinidir" (Nesâî, "Menâkıb", 13). Bu dinin gereklerini tam bilemediğinden Kâbe'ye dönüp, "Allahım! Sana ibadet etmemin en iyi yolunu bilsem öyle ibadet ederdim, ne yazık ki bilmiyorum!" diye hayıflanır, elleri üzerine secde ederdi. Onun ayrıca belirli vakitlerde Kâbe'ye yönelerek namaza benzer bir ibadeti yerine getirdiği zikredilmektedir (İbn Hacer, *el-İşâbe*, I, 569-570).

Hak din yolunda Hayber ve Medine yahudileriyle, Fedek, Eyle, Musul ve Cezîre taraflarındaki yahudi ve hıristiyan din adamlarıyla görüşen Zeyd bunlarda aradığını bulamayınca Dimaşk'a gitti. Belkâ'da (yahut Hîre, Cezîre veya Musul'da) karşılaştığı bir rahip kendisine aradığı dinin artık mensubu kalmayacağını Haniflik olduğunu, onu ihya edecek peygamberin Hicaz'da çok yakında ortaya çıkacağını söyledi. Bunun üzerine geri dönen Zeyd dönüş yolunda bir rivayete göre Lahm kabilesinin topraklarından geçerken öldürüldü. Birçok kaynakta, Zeyd'in bi'setten beş yıl kadar önce Kâbe'nin tamir edildiği dönemde vefat ettiği kaydedilmekle birlikte Dimaşk'ta öldüğüne dair bilgiler de mevcuttur (İbn Asâkir, XIX, 516). Nitekim Dimaşk'tan dönünce dolaştığı yerlerde Hz. Peygamber'in zuhuru ve sıfatları hakkında öğrendiklerini başkalarına anlattığına dair rivayetler (İbn Sa'd, I, 161-162; İbn Asâkir, XIX, 503-504; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIV, 300) kendisinin Mekke'ye ulaştığını ve burada bir süre daha yaşadığını göstermektedir. Zeyd, Medinelî Hanîf Ebû Kays Sayfî b. Eslet'le Mekke'de konuşmuş, Ebû Kays kendisine birçok yeri dolaştıktan sonra İbrâhim'in dinine bağlı kalmayı tercih ettiğini söylemiştir (İbn Sa'd, IV, 384).

Zeyd'in, başından geçenleri peygamberlikten evvel Hz. Muhammed'e anlattığına dair bazı rivayetler vardır. Buna göre Hz. Muhammed gençliğinde Zeyd b. Amr ile görüşmüş ve putlara kurban edilen hayvanların etinden yenmemesi gerektiğini ondan öğrenmiştir. Nitekim bu konudaki rivayete göre bi'setten önce bir gün Resûlullah Zâif'ten dönerken Mekke dışında yaşayan Zeyd ile Beldah mevkiinde karşılaşmış, Zeyd din arayışı sürecinde başından geçenleri ona anlatmış, Resûlullah ya-